

LINKÖPINGS UNIVERSITET
Institutionen för Tema,
Det kulturella arvet, kultur-
och naturmiljötolkning.

DJURGÅRDEN PÅ OMBERG

Verksamhet och avveckling

C-uppsats HT 1999,
av: Aimeé Ekman

Handledare:
Lars Strömbäck

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

INLEDNING	1.
SYFTE.....	1.
FRÅGESTÄLLNINGAR.....	2.
KÄLLOR OCH METOD.....	2.
FORSKNINGSLÅGET.....	3.
GEOGRAFISK OMRÅDESBESKRIVNING.....	3.
KARTA ÖVER DJURGÅRDEN, 1657.....	3.
JAKT OCH DJURGÅRDAR	4.
DEN FORNA JAKTEN I SVERIGE.....	4.
ANDRA DJURGÅRDAR.....	4.
OMBERGS DJURGÅRD	6.
DJURGÅRDENS SKÖTSEL.....	7.
DJURGÅRDENS OMFATTNING OCH INÄGOMARK.....	8.
DJURGÅRDENS MARKANVÄNDNING OCH VÄXTLIGHET.....	10.
BETES- OCH SKOGSHJÄLP FRÅN BERGET.....	11.
DJURGÅRDENS AVVECKLING	12.
HOTANDE SKOGSBRIST.....	12.
FÖRSLAGSGIVARE OCH KONSEKVENSER.....	13.
AVVECLINGEN.....	16.
OMBERGS KRONOPARK	16.
DAGSMOSSES UTGRÄVNING.....	17.
MOSENS UPPDELNING I LOTTER.....	18.
FÖRDELNINGEN AV MOSSENS JORD.....	19.
SKOGEN PÅ BERGET FRAM TILL IDAG.....	20.
AVSLUTNING	21.
REFERENSER.....	23.
BILAGE FÖRTÄCKNING.....	25.

Omslagsbild av Nils Forshed tagen ur *Omberg en natur- och kulturguide*.

INLEDNING

”När jag vidare genomvandrat staden, reste jag över Vadstenas fruktbarande slättmarker, som fortfara tills man något över sju fjärdingsväg därifrån hinner till den första grinden vid foten av Omberg, som är en kunglig djurgård av en halv mils sträckning och kringstängd med en hög gärdesgård. Där börjas en vacker lövskog av ek och åtskilliga slag, bland vilka boken även blandar sig. Hjortar voro nu ej synliga. De leva sommartiden merändels i den mossiga och låglänta delen av Omberg till vänster om vägen. Sedan man rest vid pass en fjärdedels mil i denna djurgård, går en väg till höger upp åt berget, varest jägmästarebostället Höje är beläget.”

*Jonas Carl Linnérhiem, 1788*¹

En djurgård är ett område där djur hålls inhägnade. Vanligtvis var det hjortar och rådjur som hölls, men även älgar kunde förekomma. I forna tider fanns det en kunglig djurgård på Omberg med kron- och dovhjortar. Jonas Carl Linnérhiem beskriver ovan hur han reser på landsvägen igenom djurgården. Hit sökte sig kungar och andra särskilt utvalda för att jaga hjortar för nöjes skull. Djurgården vaktades av personal anställd under kronan och parkens överordnade bodde på Höje. Dåtidens djurgårdar upphörde runt sekelskiftet 1700-1800 och det torde finnas flera orsaker till detta. Fenomenet som sådant ger många intressanta infallsvinklar över hur människor en gång levde. Särskilt genom att studera synsättet hos olika samhällsskikt, vad det beträffar viltets och djurens betydelse. Här går det att bilda sig en uppfattning om hur åsikterna i grunden skilde sig. Markfördelningen var en ständigt kontroversiell fråga. Det är lätt att förstå hur dessa arealer av begärlig mark inte sågs med blida ögon från allmogen och de obesuttna. Djurgården var således given för underliggande konflikter mellan fattiga och rika.

SYFTE

Med ovanstående som bakgrund har jag valt att i min uppsats ge en bild av Ombergs kungliga djurgård. Jag kommer även att beskriva hur marken var fördelad och hur den utnyttjades inom gärdesgården under denna period. Djurgården avvecklades i början av 1800-talet och det finns flera troliga förklaringar till dess upphörande. Två möjliga alternativ är att den blev för dyr för kungen, eller var det kanske böndernas klagomål som var drivande i ärendet. Båda dessa förklaringar har varit mer eller mindre bidragande. Men det som jag kommer att koncentrera mig på gällande orsaken till nedläggningen är framförallt att det låg i tiden att främja de svenska skogarna. Det kan vara svårt att i nutid föreställa sig hur oerhört viktig skogen var för den dåtida agrara hushållningen. Detta samhälle fordrade stora mängder skogsvaror till bränsle, byggnader, redskap och hägnader m.m. En annan bidragande orsak, som endast kort kommer att beröras är den ökade efterfrågan på odlingsbar mark under perioden för djurgårdens avveckling. Efter inrättningens avveckling vidtogs åtgärder med Dagsmosse, ett stort område som ingick i djurgården, dess utgrävning och varför marken fördelades som den gjorde kommer också att behandlas.

¹ Hassler, Ove. *Vadstena och Omberg i andras ögon*. Stockholm. 1980. s. 63-64.

FRÅGESTÄLLNINGAR

För att nå mitt syfte att kunna ge en beskrivande bild av Ombergs djurgård och dess ned-läggning samt markfördelning under och efter den aktuella perioden har jag valt följande frågeställningar:

- Vad var Ombergs kungliga djurgård för något?
- Hur fungerade Ombergs djurgård rent praktiskt?
- Hur utnyttjades marken inom gårdesgården under djurgårdstiden?
- Var böndernas betesrätt och skogsfång ett problem?
- Hur såg vegetationen ut under perioden?
- Vilka bidragande orsaker fanns till den slutliga avvecklingen?
- Hur och när avvecklades djurgården?
- Vad hände med Dagsmosse efter avvecklingen?

KÄLLOR OCH METOD

På landsarkivet i Vadstena finns material som ingår i käll och litteraturstudien. Ur detta material har information om jägeristaten från 1700-1800-talen och utvalda brev rörande Ombergs djurgård studerats. De brev angående Ombergs kronopark som jag har valt ut berör direkt uppsatsens frågeställningar. När det gäller detta material så handlar inte allt om Omberg, därför har det varit enkelt att begränsa urvalet ur det förstnämnda källmaterialet. På landsarkivet har även andra handlingar rörande ämnet hittats. På grund av tidsbrist har jag inte haft möjlighet att gå igenom allt eftersom materialet är av mer eller mindre läsbar karaktär. Det kan gå att ta sig igenom men på grund av dessa omständigheter så har jag valt ut sådant material som kan hjälpa mig att få svar på mina frågor och i sin tur nå mitt syfte. Ibland kan det förekomma upprepningar t.ex. vid beskrivandet av skogens betydelse. Detta är jag medveten om och har gjort det för att påvisa att det inte bara är en källa som hävdar denna mening utan det är flera. Hushållnings-sällskapetets årsberättelser angående Dagsmosse och skogarnas skick har använts. Dessa årsberättelser började nedtecknas i början på 1800-talet, därför finns det inget material att hämta däri från djurgårdstiden.

Lantmäteriet i Linköping har bidragit med kartmaterial och lantmäterihandlingar angående markanvändningen på Dagsmosse perioden under och efter avvecklingen. De två kartorna på mossen som jag har valt att ta med är nedkopierade till A:4 format och något röriga. Trots detta har jag ändå valt att ta med dem, för att ge en tydligare bild av hur det såg ut. En gammal karta över själva djurgården från 1716 har jag tyvärr inte kunnat bifoga. Detta på grund av att den var illa åtgången, samt att tillhörande handlingar var skrivna på baksidan, för mig oläsbara. Tittat på den har jag gjort och jämfört den med skrivet material som hänvisar till den. Någon annan karta än den som finns med i arbetet som visar hela området har jag inte funnit. Lantmäterihandlingar utan tillhörande kartor finns också med bland mitt källmaterial, jag valde att inte ta med vissa av kartorna eftersom de inte behövdes för att nå mitt mål.

Litteratur angående ämnet är mycket begränsad, böcker skrivna om Omberg i allmänhet finns och där går det att finna avsnitt som handlar om djurgården och Dagsmosse. Denna typ av litteratur har använts bl.a. vid beskrivningen av vad Ombergs djurgård var för något och hur den fungerade. Framför allt har Bohmans bok som nämns nedan varit en viktig tryckt källa som används genomgående i arbetet. När det gäller jaktens historia har jaktlitteratur använts. För att tydliggöra hur det såg ut under perioden har olika reseberättelser studerats. En man vid namn Lars Frölich har givit mig en fenomenal guidning över det aktuella området. I arbetet hänvisar

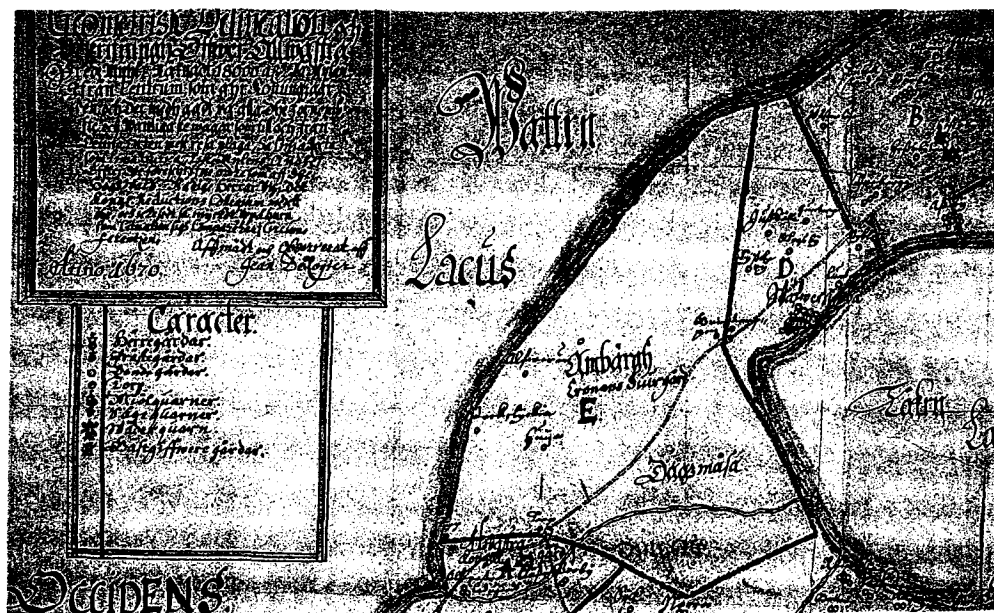
jag till denna guidning bl.a. när det gäller utmärkningen av vaktbostäderna. När det gäller kronoparken och Ombergs skog har bl.a. valda kapitel i Östgötaverk använts. En bok om Stockholms djurgård samt en bok om Öland har hjälpt till att beskriva lite om andra djurgårdar.

FORSKNINGSLÄGET

Det finns en hel del skrivet om Omberg och dess historia men merparten av materialet handlar om naturen och sägnerna som finns om det mytomspunna berget. 1829 utkom Rogslösaprästen John Bohmans bok "Omberg och dess omgivningar", där ett kapitel behandlar djurgården. Efter Bohmans bok dröjde det länge innan någon intresserade sig för djurgården. På 1960-talet var det hembygdsforskaren Paul Karlsson, men fortfarande handlar det enbart om enstaka kapitel i Omberg och Östgötaverk. Någon bok enbart rörande Ombergs djurgård finns inte tryckt idag. Vid Linköpings universitet skrevs en uppsats 1989 "Ombergs djurgård" av Ewa Christina Johansson. Jag har tagit del av uppsatsen och kommer att jämföra Ewas slutsatser med mina. När det gäller Stockholms djurgård finns det mer material, vilket jag endast ytligt kommer att beröra i det här arbetet.

GEOGRAFISK OMRÅDESBESKRIVNING

I Östergötland utmed Vätterns östra strand ligger Omberg. Berget är en mil långt och på det bredaste stället tre kilometer brett. Riksväg 50 går utmed bergets östra sida där slättdandskapet breder ut sig och i öster ser man Tåkern, en av landets många sänkta sjöar. Dagsmosse som ligger mellan Tåkern och berget tillhör också den forna djurgården och ingår i uppsatsens behandlingsområde. Denna mosse "synes, likasom sjön Tåkern själf, vara en qvarlefva af fordorn högre vattenstånd i Wattern"². Följer man vägen söderut når man Ödeshög och norröver staden Vadstena. Synliga spår från djurgårdstiden är det ont om, men lite odlingsspår går att skönja. För övrigt så är berget skogsbeklätt och Dagsmosse är idag till stor del uppodlad. Det ser helt annorlunda ut nu jämfört med den tid då djurgården var i drift.

² Tham, Wilhelm. *Beskrivning över Linköpings län*. (1854-55) Linköping, nytryck. 1994. s.118.

JAKT OCH DJURGÅRDAR

DEN FORNA JAKTEN I SVERIGE

Jägare och samlare var vårt lands första människor, jakten var då väldigt viktig. Den hade stor betydelse även under senmedeltid, vilket de utförliga bestämmelserna av jaktregler som fanns upprättade tyder på.³ Enligt de tidigast nedtecknade landslagarna var rätten till jakt på matnyttigt vilt knutet till jordägande. När samhället blev alltmer organiserat började den växande kungamakten att eftersträva ett ökat inflytande över jakten. Under Vasakungarna på 1500- och 1600-talen blev det en allt tydligare uppdelning av de lagliga rättigheterna när det gällde jakten. Kungen var ensam jakträttsinnehavare på kronans jord. Även adeln ägde rätt att jaga högvilt på sin egna mark. När det gällde de jordägande bönderna så fick de inte jaga trots att de ägde sin mark.⁴

Jakten var ett av de högre ståndens mest älskade fritidsnöjen, och de såg noga till att menige man inte trädde deras lagfästa jakträttigheter för nära. Jakten bidrog i hög grad till mathållningen och gav omväxling i den animaliska dieten som hemslakten erbjöd.⁵ Högvilt som älg, hjort och rådjur tilläts inte skjutas emellan Fastegang och Olofsmässa.⁶ Denna fredning upprättades för att försäkra konungen om jakt möjligheter och dess inkomster. Huruvida detta gällde kungliga och enskilda djurgårdar finner jag inget svar på i den litteratur som har använts.⁷

En dragkamp stod mellan den privilegierade jägaren och de oprivilegierade jordägande bönderna under 1600- och 1700-talen. Den verkligt stora förändringen kom 1789 då Gustav III gav den ofrälse jordägande mannen rätt till jakt på egen mark, i detta avseende likställdes han med frälsemannen.⁸

ANDRA DJURGÅRDAR

Ända fram till 1500-talet var folkmängden så liten här i landet och vilttillgången så riklig att inga särskilda åtgärder var nödvändiga för att anskaffa kött från skogen. Så småningom förändrades dessa förhållanden. Under Vasatiden och senare upprättades djurgårdar i landet.⁹ Ombergs djurgård var således ingen unik företeelse. Ute i Europa fanns djurgårdar och detta bidrog sannolikt till att det kungliga hovet började inrätta sådana lite varstans i riket.¹⁰

Djurgårdar upprättades i vårt land för att bereda en skyddad fristad för ett av våra äldsta villebråd, hjorten. Uppenbarligen tjänade dessa flera syften dels att förse ägaren med färskt kött året om som komplement till allt saltat, rökt och torkat. Dessutom möjliggjorde djurgårdarna en mer garanterad jaktlycka. Djurgårdarna var talrika men de flesta var så små att djuren

³ Tillhagen, Carl-Herman. *Allmogejakt i Sverige*. Falköping. 1987. s. 280.

⁴ Boëthius, Jacob. *Jägar skolan*. Helsingborg. 1981. s. 16-19.

⁵ Tillhagen, Carl-Herman. 1987. s. 282.

⁶ Midfasta den 14 mars, Olofsmässa den 29 juli.

⁷ Swanberg, (red) *Natur i Västergötland*. "Jakt och villebråd i Västergötland" av E.E. Malmgren. 1951. s. 119-120.

⁸ Boëthius, Jacob. 1981. s. 19.

⁹ Kugelberg, Arvid. *Östergötlands läns jaktvårds årsskrift*. 1948. s. 234.

¹⁰ Nordisk familjebok. sökord djurgård.

där nästan helt var beroende av utfodring. På de mindre djurgårdarna ägde det inte rum någon egentlig jakt utan de var mera som ett kungligt visthus. Från dessa skafferier fyllde hovförvaltningen sitt behov av kött. Det var inte bara kungen som upprättade jaktparker, även djurgårdar i enskild ägo blev vanligt.¹¹ T.ex. i Västergötland hade De La Gardi på Läckö slott en anlagd djurgård. Det fanns flera förmögna adelsmän runt om i landet som upprättade privata nöjesjaktparker.¹²

Kronans markegendomar ökade under Gustav Vasas tid, bl.a. genom kyrkoreduktionen 1527. Denna reduktion innebar att klostrens tid som stora markägare var passerad. Det ökade markinnehavet innebar att kronan hade möjlighet att avsätta mark för upprättandet av djurgårdar. Den mest bekanta kungliga djurgården fanns i Stockholm och var belägen på den plats som i dag heter Djurgården. När denna mark kom att ingå under kronans ägo genom kyrkoreduktionen blev det möjligt att upprätta en jaktpark där. Jaktområdet kan ha använts redan på Johan III:s tid, men omkring 1680 uppfördes ett ca två mil långt och drygt 2 meter högt hägn runt parken. Kungligheter jagade i parken men till skillnad från övriga europeiska djurgårdar så var delar av området tillgängligt för alla samhällsklasser. Djuren vaktades och sköttes av personal som bodde inom området på samma sätt som på Omberg som nedan skall behandlas.¹³

Under Gustav III:s tid upphörde i praktiken Stockholms Djurgård att vara jaktpark då denna regent inte var intresserad av jakt. Tidsandan hade förändrats, hjortarna gjorde skada på de nya planteringarna av iordningställda parker och boställen som upprättades. De kvarvarande hjortarna flyttades till ett område som fick namnet Hjorthagen. Parkens staket förföll och revs i slutet av 1820-talet.¹⁴ Denna tidsanda är även lätt att spåra i nedläggningen av Ombergs djurgård som kommer att behandlas senare.

Andra kända kungliga djurgårdar hade Drottningholm, Gripsholm, Svartsjö och Ottenby på Öland. Johan III var en ivrig jägare och 1569 utfärdades ett mandat som förvandlade hela Öland till en kunglig djurpark. Hjortar, hindar, älgar och rådjur var då förbehållna kungen. Denna djurgårdsinrättning varade i 232 år och avvecklades 1801.¹⁵

Linköpings djurgård hade kort livslängd och upprättades av Hertig Johan av Östergötland någon gång mellan 1606 och 1616. Redan vid slutet av 1600-talet förvandlades djurgården till kronans arrendegård och senare till ett militärt övningsfält.¹⁶ Vid Ombergs norra sida i Väversunda och Rogslösa socknar, har det funnits en kronojaktpark vid namn Bergsmarken. När denna park avvecklades fördelades marken mellan närliggande hemman. Under Vadstena slott har flera små djurgårdar i Dahls och Aska härader funnits t.ex. Enebyparken och Kampudden. Andra forna djurgårdar är Kungs- eller Kastahagen i Örberga socken. Dessa nämnda exempel är bara en liten del av alla djurgårdar som har funnits bara i Östergötland. Den allra största och mest resurskrävande i länet var Ombergs djurgård.¹⁷

¹¹ Kugelberg, Arvid. *Östergötlands läns jaktårds årsskrift*. 1948. s.234

¹² Swanberg (red) *Natur i Västergötland*. "Jakt och villebråd i Västergötland" av E.E Malmgren. 1951.s.120.

¹³ Lundvall, Peter. *Djurgården kungens och folkets park*. Stockholm. 1997. s. 14.

¹⁴ ibid. s. 15.

¹⁵ Tynderfeldt, Bo. *Öland*. Falköping. 1994. s. 44-45.

¹⁶ Kugelberg, Arvid. *Östgotagrenadjären*. nr 3, 1944. "Något om djurgårdar, särskilt Linköpings djurgård" s. 28-29.

¹⁷ Tham, Wilhelm. *Beskrivning över Linköpings län 1854-1855*. Linköping. nytryck 1994. s. 161.

OMBERGS DJURGÅRD

Västra- och Södra Djurledet är namnformer som påminner om den tid då Omberg var en kunglig djurgård. När denna djurgård upprättades går inte att säkerställa genom de källor som har använts. Rogslösaprästen Bohman skriver i sin bok att inrättningen kan ha anor från Alvastra klostertid. Detta antagande bygger han på det faktum att det på en dörr i Rogslösa kyrka sitter "ett jagtstycke af jernsmide, föreställande jägare, hjort, hund och jagtfolk. Det är föga tänkbart, att dessa bilder kunna hafwa annan betydelse än en tydlig allusion på de i Omberg wistande hjortarna."¹⁸ Omberg var god jaktmark men någon existerande inhägnad är inte bevisad från tiden före 1600-talet. Helt klart är dock att den fanns där 1655, då riksdagen förklarade att Ombergs djurgård var "omistlig".¹⁹

Under kyrkoreduktionen överfördes som tidigare nämnts kyrkliga egendomar till kronan, däribland klosterhemmanen på Omberg. Gustav Vasa hade troligtvis inte någon tanke på att etablera en djurgård på berget. I stället antas idén ha väckts av hans son Johan III som var intresserad av jakt. Han ville gärna ha en "lustgård" på Omberg troligtvis på grund av bergets rika djurliv och tidigare kända jaktlycka under medeltiden.²⁰ Bergets eventuella öde som djurgård och lustgård är mycket osäker fram till 1600-talets början, då parken troligtvis anlades. År 1618 fick nämligen dåvarande ståthållaren på Vadstena slott, Lindorm Ribbing i uppdrag att upprätta en liten inhägnad djurhage på Omberg.²¹

Jakten inom djurhägnet var ett nöje för herrskapsfolk och särskilt utvalda jägare som hade kungens tillåtelse. Sagner berättar att Drottning Kristina jagat på berget, kanske vittnar namnet Drottningkullen härom. Gustav III och Karl XI för att nämna några som har provat jaktlyckan på Omberg. När det var kunglig jakt skrämde ett stort antal drevkarlar hjortarna till iordningställda jaktpass, så kallade rödjor, där träd och buskar röjts bort för att underlätta jakten.²² Enligt Lars Frölich skulle breda uppröjda gator ha gått kors och tvärs över berget.²³ Vid en studie av Ekeboms karta från 1716 kan man klart och tydligt se dessa rödjor.²⁴ I Bohmans bok nämns de vid namn tex. Korsrödjan, Ragelsrödjan och Kåltorpsrödjan.²⁵

Då det blev för långa uppehåll mellan jaktäventyren såldes en del hjortar levande. Enligt en kungörelse år 1757 skall en levande kronhjort ha kostat 54 daler kopparmynt. Tjuvjakt förekom trots att straffen var hårda, eftersom det rådde nöd och fattigdom. Detta kan vi t.ex. utläsa ur Lysings härads domböcker, där flera bönder åtalades.²⁶ År 1745 fastställdes följande straffsats av kunglig Maj:t:

Första gången ertappad: 20 par spö eller 16 dagar på vatten och bröd i fängelse.
Andra gången: Ett års straffarbete på en av kronans fästningar.
Tredje gången: Tre års straffarbete vid någon fästning.²⁷

¹⁸ Bohman, John. *Omberg och dess omgivning*. Linköping. 1829. s.49.

¹⁹ *ibid.* s. 49 och 53.

²⁰ Pettersson, Birgitta. *Omberg- den blommande arken*. 1994. s 51.

²¹ Karlsson, Paul. *Södra Ombergsbygden, min hemsöcken Västra Tollstad*. Vadstena. 1961. s. 35.

²² Sandberg, Hans. *Omberg en natur- och kulturguide*. Ödeshög. 1992. s.32.

²³ Frölich, Lars. *Guidning*.

²⁴ Lantmäteriet i Linköping. *Väversunda*, 5. 1716.

²⁵ Bohman, John. 1829. s.52.

²⁶ Sandberg, Hans. 1992. s.32.

²⁷ *ibid.*, s. 33.

DJURGÅRDENS SKÖTSEL

Den tidigare nämnda prästen Bohman skriver att djurgårdstiden var Ombergs romantiska period. Ser man på betande hjortar och lustfyllda jakter må det vara en trevlig syn, men bönderna som hade dagsverksskyldigheter vid djurgården såg nog sin verklighet som oerhört påfrestande. Det förefaller som om det mest kostsamma och arbetskrävande för djurgårdens underhåll var hägnens vidmakthållande. Dessa tjänade två ändamål, hålla hjortarna innanför och rovdjur utanför.²⁸ Gärdesgården var indelad i sextio länkar på ca 240 meter vardera, varje sådan länk sköttes av en hemmansägare.²⁹ Från början fick inte bönderna någon lön för mödan vilket medförde att protester inkom till riksdagen och kunglig Maj:t under 1700-talet. Böndernas besvär innehöll en önskan om att slippa vakthållningen på isen som nedan förklaras och underhållet av hägnaden. Om detta inte var möjligt så bad de om att i alla fall få ersättning för mödan. Ersättning för hägnadets skötsel kom dock till stånd sent på 1700-talet och då var det inte lång tid kvar för djurgårdens existens. Den bonde som då underhöll en länk fick antingen avdrag på kronoskatten eller fyra daler och sexton öre årligen i lön. Snömängden var ibland riklig och bönderna var då tvungna att hålla rent gärdesgården från snö, så inte rovdjur kunde gå på skaren över staketet.³⁰

Underhållet av hägnaden ansågs som en egendom som såldes och köptes. Virke märktes ut för att användas till staketets underhåll, om det blev något över så fick bönderna ta med det hem till gården. Gammalt material som byttes ut fick de också ta till vara.³¹ Denna information har tagits från en promemoria rörande Omberg som beskriver hur det gick till med byten av hägnadsskyldigheten mellan bönderna. Om det överhuvudtaget ägde rum byte av den så kallade egendommen förtäljer inte handlingen. Man bör dock ha i minnet att det var kronans man som skrev brevet och det kanske inte är helt i enlighet med böndernas syn.

Böndernas plikt bestod inte enbart av underhåll av gärdesgården, utan även att vintertid, om sjön frös, hålla vakt på Vättern med brinnande eldar natten lång så att inte vargar kunde ta sig in den vägen. Isvakten sköttes av Dahls och Lysings härad, med tanke på att vintrarna var strängare då än nu så frös vattnet oftare. Det förefaller som att den mest överklagade skyldigheten var just isvakten. *"hvaraf de ofta hela sex veckors tid skola hindras, och hvilket i deras öfriga göromål af mera allmen nytta, måste förordsaka mycken förlust"*³² Inte nog med att de mister mycket viktig tid på sin gård så drog de på sig ohälsa i kylan på isen. Om ändå varg och lodjur tog sig in fordrades skallgång. Där bönderna var skyldiga att hjälpa till för att leta upp och döda inkräktarna. Både vakthållning på Vättern och snöskottning runt gärdesgården var en stor börda för bönderna under svåra vintrar.³³

Anställd personal vaktade djuren och de öppningar som fanns i trähägnen, så kallade led. Dessa led fanns vid Västra-, Södra och Norra djurledet, samt vid Holmen och Brottsledet. Särskilda grindtorp för ledvaktarna byggdes vid öppningarna. Vid Södra och Norra djurleden fanns öppningar för att släppa igenom vägfarare som färdades på landsvägen som gick igenom området.(se bilaga 1.) Vägsträckningen är idag densamma och går under namnet riksväg 50.³⁴ Djurvaktarna hade även i uppgift att samla hö på de tre slätterängarna till

²⁸ Kugelberg, Arvid. 1944. s.28.

²⁹ Bohman, John. *Omberg och dess omgivning*. Linköping. 1829. s. 50.

³⁰ Bohman, John. *Omberg och dess omgivning*. Linköping. 1829. s.50.

³¹ Promemoria rörande Omberg. Landsarkivet i Vadstena (VaLA). E IV, 2.

³² Wetterstedts rapport. 1798. VaLA, G VII a:e, 7.

³³ Wetterstedts rapport. 1798. VaLA, G VII a:e 7.

³⁴ Frölich, Lars. Guidning.

hjortarna för att de skulle överleva under vinterperioden.³⁵ Hurvida bönderna hjälpte till med denna syssla förtäljer inte det material som har behandlats. Troligtvis var det djurvaktarna och deras drängar som stod för det arbetet.

På de anslagna ängarna kunde avkastningen uppgå till 60-70 lass hö per år. Om vintrarna var stränga och snörika fick extra foder anskaffas från annat håll genom landshövdingens försorg, för att hålla de inhägnade djuren vid liv. Vinterfodret förvarades i lador bl.a. fanns en vid Alvastra, den så kallade kungsladan.³⁶ Dessa lador var byggda på stolpar så att djuren "kunde gå därunder och hava skjul."³⁷ Enligt Bohman skulle hjortarna varit så tama att de kunde äta i ena ändan av ett träd om djurvaktaren sågade i andra ändan. Vidare skriver han att när djurvaktaren utfordrade djuren så lockade han till sig dem genom att slå en träklubba mot ladugårdsväggen. Dessa påståenden har jag inte funnit vidare belägg för, men det bör tilläggas att djur har lätt att lära sig var mat serveras så något kan det ligga i det sistnämnda. Bohman skriver även att hjortarna varje sommar erhöll salt-leke.³⁸ Salt var dyrt och tre hjortar såldes varje år för att kunna inskaffa salt. Under den tiden som salt-leken var utlagd fick bönderna som hade betesrätt på berget driva ut sin boskap.³⁹ Betesrätten kommer senare att behandlas. När det gäller djurens tillgång till salt så bekräftas det bl.a. i Israel af Ströms förslag som går att läsa under rubriken "Förslagsgivare och konsekvenser".

DJUGÅRDENS OMFATTNING OCH INÄGOMARK

Djurgårdens areal utökades i omgångar genom att olika hemman och utmarker infogades. Hela området var inhägnat 1652 och omfattade då 5900 tunnland⁴⁰. Det var inte bara Omberg som tillhörde jaktparken utan även Dagsmosse nedanför berget.⁴¹ Gärdesgården som inhägnade området var i sin helhet 15 820 meter lång och enligt sägen fyra meter hög.⁴² Höjden på gärdesgården skiljer sig mellan olika källor, detta kommer senare att behandlas i not 71.

Åt djurgårdens ledvaktare och djurvaktare fanns följande fastigheter anslagna som lön och boställe. (Se kartan bilaga 1.) De kronohemman som var störst på Omberg var *Höje* och *Stocklycke*. Från början tillhörde de Alvastramunkarna men under Gustav Vasas tid lades de i kronans ägo. När djurgården bildades blev de båda gårdarna boställen för djurgårdens personal. Utöver djurvaktarsysslan bedrevs jordbruk på hemmanen som förmån och lön.⁴³

Djurvaktarbostället *Höje* är beläget i en fördjupning uppe på berget. Till gården hörde 114 tunnland, 16 kappland⁴⁴ och boende där erhöll extra stat⁴⁵ i form av att grundrätten på *Stocklyckes* avkastning tillföll boende på *Höje*. *Stocklyckes* öppna marker har under

³⁵ Bohman, John. 1829. s. 51.

³⁶ ibid. s. 51.

³⁷ Hassler, Ove. *Vadstena och Omberg i andras ögan*. reseskildring av Brachaeus, A.G. 1774. Stockholm. 1980. s.34.

³⁸ Salt utblandat med sand och lera.

³⁹ Bohman, John. 1829. s. 51.

⁴⁰ 1 tunnland= 4936m²

⁴¹ Karlsson, Paul. 1961. s 35.

⁴² Sellin, Erik. *Vadstena, Omberg och Alvastra*. Vadstena. 1890. s. 103.

⁴³ Bohman, John. 1829. s. 54-55.

⁴⁴ 32 kappland= 1 tunnland, 1 kappland= 154,3 m²

⁴⁵ Avlöning i natura.

århundraden legat i slutningen ned mot Vättern och bestått av några små åkerlappar och en slätteräng, omfattade totalt 53 tunnln, 16 kapp. Torpstället Sörgärdet löd under Stocklycke, totalt 5 tunnln, 28 kapp.⁴⁶ När det gäller Stocklycke så vet jag inte riktigt vilken funktion boende där hade under djurgårdstiden, antagligen var det något som hade med inrättningen att göra men hur det verkligen var vet jag inte. Om man läser ett sammandrag ur jägeristatens rulla från 1795 står det där att en djurvaktare bodde på Höje och fem ledvaktare var anställda inom inrättningen och erhöll torp med ordinär stat.⁴⁷ Ledvaktarboställena som var betydelsefulla för inrättningen var följande, enligt nedan och finns utmärkta på kartan bilaga 1. Informationen nedan är tagen från Bohman och han i sin tur från Ekeboums karta, som är i för dåligt skick för att jag själv skall kunna tyda den.

Västra Djurledet, ledvaktartorp i södra delen åt sjösidan som brukade slutningen ned mot vattnet som lön, 12 tunnln och 20 kapp.

Södra Djurledet, där landsvägen korsade hägnet i söder låg grindtorpet med den tillhörande odlingsmarken som lön, 16 tunnln och 24 kapp.

Norra Djurledet, grindtorpet var beläget vid norra udden av Dagsmosse intill landsvägen och hade tre till fyra tunnors⁴⁸ utsäde på sin odlingsmark, 7 tunnln.

Brottsledet, ledvaktartorp vid bergets norra del med tillhörande odlingsmark. $\frac{1}{16}$ hemman samt 4 tunnln.⁴⁹

Dagsholmen, ett djur- och skogsvaktartorp mellan Tåkerns strand och Dagsmosse, 6 tunnln och 16 kapp. Denna gård tillföll under Drottning Kristinas tid Ombergs djurgård. Dagsholmen var den sista delen som införlivades så att djurgården fick sin slutgiltiga omfattning på 5900 tunnln.⁵⁰ Om ni studerar kartorna längst bak så ser man att detta torp är beläget utanför området men tros ändå ha varit anslaget för djurgårdens räkning. Lars Frölich menar att boende där hade fisket i Tåkern som huvudsaklig del av sin stat.⁵¹ Hurvida detta stämmer har jag inte funnit något svar på men det sunda förnuftet talar för Frölichs påstående.

På kartan bilaga 1, står även *Elvarum* utmärkt, vars ägor var belägna uppe på berget och var enligt Bohman ett kronojägar-, skogsvaktare- och planterarboställe. Detta var ett av de avhyta klosterhemmanen.⁵² I jägeristatens rulla från 1795 omnämns inga uppgifter om att Elvarum var en gård som löd under inrättningen.⁵³ Däremot står Topet nämnt som planter och skogsvaktartorp 1802 i en jägeristatsrulla.⁵⁴ Ett antagande kan vara att torpet beboddes då av en anställd som skulle vakta skogen när den blev mer prioritetad än tidigare.

⁴⁶ Bohman, John. 1829. s. 54-55.

⁴⁷ *Sammandrag öfver Jägeristaten uti Östergötland med Vadstena län. 1795.* VaLA. E XI. 3.

⁴⁸ 1 tunna = 4 skäppor = 32 kappar. 1 kappar = 4,58 liter.

⁴⁹ Bohman, John. 1829. s. 55-56.

⁵⁰ Bohman, John. 1829. s. 53,55-56.

⁵¹ Frölich, Lars. guidning.

⁵² Bohman, John, 1829. s. 56.

⁵³ Jägeristatens rulla 1795. VaLA. E XI, 3.

⁵⁴ Jägeristatens rulla, dec, 1802. VaLA. E XI,3.

Förutom dessa gårdars inägomark så fanns det tre slätterängar inom området. En vid Holmen i Dagsmosse och två på berget Ellstorps- och Elvarumsängarna vilka alla tre tillsammans utgjorde 34 tunn. och 16 kapp.⁵⁵ På den här tiden hägnades djuren ut från åker och äng vilket även var fallet inom djurgården. Detta medförde då att det inom djurgårdens område fanns gärdesgårdar som inhägnade en åker eller äng så att inte de betande hjortarna och kreaturen kunde ta sig in på inägorna.⁵⁶

DJURGÅRDENS MARKANVÄNDNING OCH VÄXTLIGHET

Enligt "Beskrifning till chartan på Dags-måsse" 1787 av Math Wallberg (se bilaga 2) planerades en kanal att grävas genom Dagsmosse med mindre tvärdiken. Nyttan av detta arbete skulle vara att delar av kärret skulle bli duglig äng. Vidare skulle den helt odugliga delen av mossen bli tjänlig till skogsväxt eller brännrotv. Kanalen planerades att grävas från Tåkern genom mossen och ut i Vättern. Man kan se och följa på kartan hur kanalen skulle gå, men jag har valt att inte behandla det här. Dock bör nämnas att denna utgrävning inte kom till stånd förrän senare, det kommer att behandlas i och med torrläggningen av Dagsmosse längre fram. Orsaken till att inte utgrävningen företogs då, var att Math Wallberg i sin undersökning fann att en uttorkning av mossen inte var möjlig utan att sänka eller torrlägga Tåkern.⁵⁷ Bönderna runt Tåkern var inte villiga att gå med på en sänkning av sjön. Dels befarades risken vara överhängande att brunnar skulle sina, samt att rädslan för att mista fisket var stor.⁵⁸

På kartan (bilaga 2) går det att se hur mossens mark var fördelad, dess användning samt vilken vegetation som fanns före den planerade grävningen. Det finns ytterligare saker att studera när det gäller kartan, inom djurgårdsstaketet finns Broby och Sik gården, Väversunda äng, hagar tillhörande Norrö och Sik samt slätten tillhörande Ramsta.⁵⁹ Dessa ägor finns med på John Ekeboms karta över djurgården från 1716. Denna karta är tyvärr i dåligt skick vilket försvårade möjligheten att visa den i detta arbete. Vid en jämförelse mellan Wallbegs och Ekeboms kartor skiljer sig markfördelningen nedanför berget inte nämnvärt.⁶⁰ Ett antagande kan vara att de ägor tillhörande nämnda byar som finns med på kartorna kan ha varit inägomark innan djurgården upprätades, eller indelats vid ett tidigt skifte som kompensation för forna utmarker. På kartan från 1787 finns även gränsen mellan Dahls och Lysings härader utmärkt eftersom den skiljelinjen går tvärs över området och delar in det i en Lysingsdel och en Dahlsdel. Gränsen är utmärkt med en stjärna på kartan.

Följande punkter går att finna på den bifogade kartan, bilaga 2:

- C, Ramsta slätten till största delen hårdvall där svin har trampat upp marken.
- D, Hårdvall med lite granskog.
- E, Ledvaktarnas ängar och beteshagar, där små alträd växer.
- F, Ormkullen av hårdvall och granskog.
- G, Mossvall intill Broby gårde bevuxen med tät gran- och tallskog.

⁵⁵ Bohman, John. 1829, s. 51.

⁵⁶ Frölich guidning och tidigare egna studier.

⁵⁷ Lantmäteriet i Linköping. *Västra Tollstad*, 19. Lantmätaren Math, Wallbergs. handlingar. 1787.

⁵⁸ Wetterstedt. 1798. VaLA. G VII a:e 7.

⁵⁹ *Västra Tollstad*, 19. 1787.

⁶⁰ *Västra Tollstad*, 19. 1787. och *Väversunda* 5. 1716.

- H, Stora mossen mellan Holmen och Norrö bevuxen med tall, gran och lite al. Svartån går igenom området och tros ha bidragit till mossens avvattnings och skogsväxt, marken är ändå vattendränkt på många platser.
- J, Slätt och onyttig torvmosse.⁶¹

Den som reser över Omberg idag ser ett berg med tät skog, då kan det vara svårt att tänka sig hur det såg under djurgårdstiden. Fred Stenhagen skriver 1749 att "Omberg är beväxt med tall, gran samt något bok".⁶² Hjortarna betade naturligtvis innanför hägnet men de var inte ensamma om födan. Bete på berget för böndernas boskap varit tillåtet långt tillbaka i tiden, det hade blivit en sedvanerätt omöjlig att upphäva, betesrätten kommer nedan att behandlas ytterligare. Detta medförde att vegetationen på berget och Dagsmosse var hårt betade av boskapen och hjortarna. Carl von Linné skrev följande när han passerade Omberg på sensommaren 1749 på väg hem från sin skånska resa, "Ombergs djurgård var denna tiden mycket utbetad".⁶³ Av dessa två reseskildringar kan vi få en relativt tydlig bild av hur det såg ut. Det fanns träd men inte tät skog och marken var hårt betad. De betande djuren var begivna på bladgrönskan, detta bidrog till att lövskogen hölls nere och granen blev kvar på lövträdens bekostnad. De ljusa luckor av buskar och lövträd som utvecklades av betestrycket, beredde vägen för den självföryngrande granskog som senare blev dominerande.⁶⁴ De tidigare nämnda röjda gatorna bör också beaktas när man gör sig en bild av hur det såg ut.

Under historisk tid har större delen av Omberg varit skogsbeklätt. Till skogens bevarande har nog djurgården bidragit, stora ytor av berget har inte blivit uppodlade eftersom att hjortarna betade där. Detta har dock inte hindrat att såväl kreaturs betning som skogsavverkning i betydande omfattning förekommit under perioden. Någon orörd skog finns det knappast att finna på berget.⁶⁵

BETES- OCH SKOGSHJÄLP FRÅN BERGET

En resolution utfärdades 1685, av rikets kammarkollegium, rörande rätt till bete och skogsfång inom Ombergs djurgård. Den skäligen anledningen till denna resolution var att parkens utvidgande hade skett på närliggande hemmans bekostnad. De hemman av vilkas utmarker tagits till djurgårdens mark "skulle förblifva tryggade och bibehållne vid dem derföre bestämde friheter till muhlbete och skogshjelp å Omberget".⁶⁶ Alvastra gård med angränsande hemmansägare samt allmogen i Dahls och Lysings härad blev berättigade till mulbete och skogshjelp från djurgårdens område. I förhållande till hemmanens beskaffenhet tilläts de att utan betalning njuta bete och skog på berget.⁶⁷ Betesrättigheterna var ett ständigt problem för bönderna som behövde släppa sina kreatur där. Samtidigt var det svårt för kronan att kontrollera att marken inte blev för hårt utnyttjad, vilket verkade bli mer angeläget under senare delen av djurgårdstiden.

⁶¹ Västra Tollstad, 19. 1787.

⁶² Hassler, Ove. *Vadstena och Ombergs i andras ögon*. Stockholm. 1980. s. 21.

⁶³ Hassler, Ove. 1980. s. 20.

⁶⁴ Kinnman, J.E. "kronoparken Omberg" *Tidskrift för hushållning*. 19:1-35. 1891.

⁶⁵ Fries, Carl. *Naturen i Östergötland: Svensk natur*. "Ombergs granskogar och dess historia av Olov Hedberg. 1946. s. 163-164.

⁶⁶ Lantmäteriet i Linköping. *Väversunda, 13, handlingar under Kongl. Majts sekret*.

⁶⁷ *ibid*.

DJURGÅRDENS AVVECKLING:

HOTANDE SKOGSBRIST

I inledningen tog jag upp hur viktig skogen var för människans överlevnad under den agrara hushållningen. Bestämmelser om skogen och dess utnyttjande fanns redan i landskapslagarna men först på 1600-talet blir en omfattande reglering av skogens exploatering nödvändig. Under 1700-talet var det en allmän oro för den annalkande skogsbristen och detta medförde att skogsexploateringen skulle minskas i hela södra Sverige. Begagnandet av allmänningarna påverkades av stränga föreskrifter angående vedhämtning och timmeravverkning.⁶⁸ Enligt föreskrifterna försvårades rätten till vedbrand på berget. För bönderna som var beroende av den gamla allmänningen på berget så var detta antagligen mycket kännbart.

I Hushållningssällskapets handlingar från 1815 styrks hur våldsamt man umgås med skogarna i riket under seklets början. Det hävdas att för lite omtanke visas för att befrämja skogarnas återväxt. Vissa delar av länet är utblottade på skog. Dess invånare tvingas färdas flera mil för att finna byggnadsmaterial och ved. Till de skogslösa trakterna hör Lysings och Dahls härader varifrån människor kom för att hämta ved från berget.⁶⁹ Detta är ett faktum som icke skall ringaktas när det gäller Ombergs betydelse för bygden.

Skogsbristen var rådande på slätten runt Omberg och allmogen hade svårt att finna skogsråvaror. Djurgårdsinrättningen var bidragande till bristen på skog i området. Till det 7 alnar⁷⁰ höga⁷¹ och 6000 alnar långa⁷² staketet gick det åt 400 lass skog årligen. Höjden på staketet medförde att de rakaste och bästa träden gick åt till de störrar som höll upp gärdesgården. Det gick åt ett par störrar per aln och summan blir då 72000 stycken.⁷³

I en promemoria skriven av M. Rosenblad, antagligen på uppdrag av kungen, rörande Ombergs djurgård och böndernas betesrätt och skogsfång, står att det behövdes en radikal förändring om skogen skulle kunna bestå. Djurgården motverkade skogstillväxten eftersom de betande djuren skadade träden. Detta medförde att man ville få bukt med den missbrukade betesrätten, där folk på flera mils avstånd utnyttjade förmånen. Så gott som all skog som fanns runt Omberg var belägen inom djurgårdsområdet. Detta medförde att berget var viktigt för allmogens överlevnad i Dahls och Lysings härader.⁷⁴ Hur viktigt Omberg var för de kringboende bönderna när det gäller skogsfång förstår man om man läser Väversundas talesmans brev för socknens räkning, daterat 1787. Där framförs önskemål i händelse av inrättningens nedläggning att Väversundas urgamla rätt till vedbrand bör beaktas.⁷⁵ Bönderna

⁶⁸ Bäck, Kalle. *Bondeopposition och bondeinflytande under frihetstiden*. Stockholm. 1984. s.43-44.

⁶⁹ Petre. *Hushålls-sällskaps handlingar*. 1815. s. 6.

⁷⁰ 1 aln= 6 dm.= 2 fot.

⁷¹ Olika bud rörande staketets höjd och längd finns angivet. När det gäller längden så skall den vara ca 15 km. Beträffande höjden finns det flera bud. Bohman skriver 6 1/2 aln hög, Wetterstedt 7 alnar hög och Israel af Ström skriver att höjden var 5 1/2 aln. Fler bud går säkert att finna och den exakta höjden går inte att fastställa. Kanske var den bara lite över 2 meter som övriga viltstaket förr och nu, men detta vet vi inte med säkerhet på grund av alla olika bud.

⁷² Längden här stämmer varken med uträkningen av hur många störrar som gick åt, eller att staketet endast skulle vara 3600 m långt, vilket är orimligt på grund av områdets storlek. Andra källor hävdar att det var ca 15 km, vilket borde vara mera troligt.

⁷³ Wetterstedt, 1798. VaLA. G VII a:e, 7.

⁷⁴ Pro memoria rörande Omberg. VaLA. E IV, 2.

⁷⁵ Sjösten, Magnus. 1787. VaLA. G VII a:e 7.

var noga med att bevaka sina intressen angående rättigheterna till skogsfång, eftersom de var en viktig del i dåtidens hushållning.

På grund av det hotade skogsbeståndet så föreslogs bl.a. att djurgårdens gärdesgård inte skulle underhållas, utan hela inrättningen låtas förfalla eftersom hägnaden hotade skogens bestånd. Dessa förslag kommer att behandlas mer ingående under rubriken, ”Förslagsgivare och konsekvenser”. Ett problem man ville få bukt med var att för mycket skogsförnödenheter togs från Ombergs skog. En utsyning gjordes då för att se vilka hemman som var skogslösa och berättigade till skogsfång på Omberg. Hemmanen som hade egen skog var inte berättigade till understöd från kronans skog, men när det gällde den skogslösa allmogen så var den berättigad. De som enligt kunglig resolution ägde rätt till både skog och bete på berget var så få så de innefattades inte av utsyningen.⁷⁶

De 300 lass som årligen avyttrades till Dahls härads allmoge kontrollerades av kronan så att lassen endast kom de skogslösa till godo. Mängden blev ett lass per tredjedels hemman. Om behovet ändå inte blev mättat, fick de skogslösa bryta stubbar och plocka ris inom djurgården. När det gällde vidjor⁷⁷ så önskades de helt förbjudas eftersom vidjhämtningen var skadlig för skogsväxten.⁷⁸

” Collegium förmäler härvid, att om en förbättrad hushållning skall kunna winnas, och inkomsten högre upbringas, måste betalning för skogsfånget och mulbetet ingå i räkningen”. Detta står skrivet i ett brev från kammarkollegium den 9 nov 1791, angående betesrätt på Omberg mot betalning. Anledningen till att betalning skulle erhållas för förmånerna var att, som citatet ovan säger, förbättra hushållningen. Djurgårdens mark utnyttjades hårt och man ville få bukt med missbruket av rättigheterna. Om kronan skulle få bättre kontroll över hemmanens utnyttjande av marken så var betalning för betet ett steg på vägen. Enligt ovanstående skrivelse har det tidigare meddelats hemmansägare i Östergötland att de har givits rätt till skogsfång och mulbete på berget mot betalning. För att kunna nyttja dessa förmåner kommer samtliga sökande att erhålla förmåner i förhållande till hemmanets beskaffenhet. Betalningen per kreatur bestämdes då till 16 shilling. Efter vissa klagomål sänktes avgiften till hälften, 8 shilling per kreatur och år. Orsaken till sänkningen är enligt brevet att inte utestänga närliggande hemman från skogsfång och bete, för om inte dragarna får bete kommer åkerbruket att vanvårdas och då mister kronan skatt.⁷⁹

FÖRSLAGSGIVARE OCH KONSEKVENSER

Östergötlands Landshövding Baron Strömfelt sände ett förslag 1786 till Gustav III och han i sin tur till kammarkollegium 1787, angående hushållningen av Ombergs djurgård. Förslaget gick ut på att kronodjuren skulle avhysas och djurgården endast användas till bete och skogsfång mot betalning. En utsyning av hemmanen var tvunget att genomföras för att betalningssumman skulle kunna bestämmas. Vidare menade han att höet från parkens ängar skulle försäljas och inkomsterna då komma kronan till godo. När det gällde Dagsmosse

⁷⁶ Pro memoria rörande Omberg. VaLA. E IV, 2.

⁷⁷ Mycket smal böjlig gren till flätning osv.

⁷⁸ Pro memoria rörande Omberg. VaLA. E IV, 2.

⁷⁹ Brev från kammarkollegium 9 nov. 1791. VaLA. E IV, 2.

hävdar Strömfeldt att kronan kunde tjäna ca 795 riksdaler årligen om mossen grävdes ut och uppodlades. Kronans inkomster genom dessa förslag borde ej försummas menade Strömfelt.⁸⁰

Det låg i luften att inrättningen skulle läggas ner, och alla var inte lika förtjusta om så skulle bli fallet. De adelsmän som brukade jaga på Omberg under 1700-talet när kungajakterna var få, ville inte att djurgården skulle läggas ned. Adelsmännen påpekade för kungen 1787 i ett brev att det var beklagligt att inrättningen planerades att läggas ner. De menade att inkomsterna av de planerade åtgärderna ej kunde uppväga det nöje som Sveriges forna furstar på denna *"härlige ort haft medelst jagt och djurfång"*.⁸¹

Trots adelsmännens protester kom det en officiell skrivelse den 26 februari 1787 där Gustav III skrev att han avsåg sig alla vidare anspråk på Ombergs djurgård. Samtidigt förklarade han att böndernas skyldigheter när det gällde skötsel och vakthållning av hägnadet skulle upphöra. För som Gustav III skrev, att han skulle följa Strömfeldts tidigare inkomna rekomendationer och i sin tur bortse från egna intressen till allmännyttans förmån. Detta var en bidragande orsak till att djurgårdens skötsel avstannade. Vidare skrev han att Strömfelt fick i uppdrag att vidtaga sina tidigare förslagna åtgärder.⁸² Det verkar troligt att denna handling var ett steg i regentens blickande av bönderna, för att vinna sympatisörer till sin politik.

Ett led i den planerade förbättringen av markens hushållning var ett brev till djurvaktaren på Omberg, Fänriken Svanhals 1790 från Landshövdingen Strömfeldt, vari landshövdingen skrev att ett befrämjande av skogstillväxten på Omberg nu var viktig. Unga träd skulle inte behövas tas i första hand utan vindfällor skulle användas så långt det räcker och om det blir ett överskott skulle virket försäljas. Vidare menade Strömfeldt att skogen enbart skulle användas till gärdesgården och de skogslösa hemmanen. Hägnaden skulle lagas i tid så att den inte förföll, för då fordrades stora mängder material att laga den med. Virke togs fritt från skogen till staketet. När det gällde de hemman som hade åtagit sig att sköta hägnaden skulle den utlovade ersättningen utbetalas tills en ändring kom till stånd i ärendet.⁸³ Hur det blev med den utlovade ersättningen har jag inte funnit svar på.

För att kronan skulle spara skog och pengar föreslogs att ledvaktarna skulle reparera och stoppa hålen i gärdesgården. En gång i veckan skulle de se över den, och en gång per år synas av länsman och nämndemännen.⁸⁴ Vad som detta förslag ledde till står inte att finna i det material som har använts. Vad man vet var att hägnaden förföll kraftigt under de sista tjugo åren av djurgårdens existens.

Landshövdingen i Uppsala län, överdirektör för Lantmäteriet och Justeringsverket, Eric af Wetterstedt har kontrollerat ärendet angående Ombergs djurgård. I en skrivelse 1796 framhöll han följande om Strömfelts förslag beträffande inrättningens totala avveckling. Han menade att nyttan och inkomsterna kunde öka om utgåvningen och uppodlingen av mossen genomfördes.⁸⁵ Om djurgården skulle upphöra så skulle skog besparas till förmån för de skogslösa hemmanen och kronan. Samtidigt som kronan kunde vinna inkomster för de kreatur som kunde beta inom området mot betalning, i stället för att hålla hjortarna. Om sedan ängarna befriats från djurens trampande så skulle avkastningen öka och kunna avyttras till

⁸⁰ Gustav III brev till kammar kollegium. 1787. VaLA. G VII a:e, 3.

⁸¹ Gustav III brev till kollegium 1787. VaLA. G VII a:e, 3.

⁸² Gustav III officiell skrivelse. 1787. VaLA. G VII a:e, 3.

⁸³ Strömfelts brev till djurvaktaren 1790. VaLA. E IV, 2.

⁸⁴ Pro memoria rörande Omberg. VaLA. E IV, 2.

⁸⁵ Wetterstedts skrivelse. 1796. VaLA. E IV, 2.

ängarna befriats från djurens trampande så skulle avkastningen öka och kunna avyttras till försäljning. Han skrev vidare att han trodde att hjortarna skulle komma att stanna kvar på berget i skogen även om inrättningen lades ner, till kungens fortsatta nöje att njuta jaktens behag på berget. Detta antagande grundade han på att runtomkring bara var slättbygd och att hjortarna skulle hålla sig kvar i skogen.⁸⁶ I sin hypotes tycks han inte ha medtagit rovdjurens inverkan.

Med anledning av förutnämnda lantmätare Wallbergs undersökning menade Wetterstedt i en skrivelse 1798 att dennes undersökningen borde kontrolleras så att mossens djup noga kunde bestämmas. Bönderna som var ovilliga till en sänkning 1787, de var fortfarande ovilliga 12 år senare och det skulle stöta på problem när det gällde utgrävningen av Dagsmosse. Men efter en ny undersökning, av någon som jag inte har funnit namnet på, visade det sig att en dikning av mossen var möjlig utan att en sänkning av Tåkern var nödvändig.⁸⁷ Mossens utgrävning behandlas senare.

Hovjägmästaren Israel Adolf Ström, även kallad "svenska skogshushållningens fader" var intendent och överjägmästare på Stockholms djurgård under 1800-talets första decennier. I början av detta århundrade var rikets skogar i ett miserabelt skick. Mycket skog gick åt till kolning för järnbrukens räkning. Överjägmästarens banbrytande insatser för naturens skötsel medförde återplantering av Stockholms djurgårds skogar som blev ett föredöme för landets övriga skogar.⁸⁸

Israel af Ström grundade landets första skogsinstitut och var dess chef under nära 30 år. Han hade högt anseende och hans ord vägde tungt, efter hans rapport till chefen för skogs- och jägeristaten greve Mårten Bunge, angående Ombergs djurgård blev det som Ström föreslog.⁸⁹ Nedan följer ett sammandrag av de två förslagsalternativen ur Israel af Ströms "Ödmjuk Rapport" 28 sep, 1805.

Antalet djur har minskat från 400 hjortar år 1794 till endast 60 st 1805. Nedgången beror på rovdjurens täta besök. För landshövdingen och biskopen i Linköping fälls årligen 10 djur och 3 st fälls för att köpa salt. Om detta skall fortgå kommer djuren enligt Ström att vara utdöda inom två år. Därför föreslår han följande:

- Att fånggårdar skall anläggas med 7 alnar högt staket där djuren får vistas medan isen är frusen och vargar kan ta sig in. Då slipper allmogen den så överklagade vakten vid eldarna på Vättern.
- Att saltdjuren indragas och de tio presentdjuren innehållas tills stammen når 150.
- Att ängarna plöjas och gödas med spillning från hagarna samt att djuren skall stödfodras med granris.
- Att unga och skickliga jägare anlitas som är vana att utrota rovdjur.

Vidare menar Ström, att hur man än gör så kommer kostnaden att överstiga nyttan och därför föreslår han som alternativ två att djurgården bör förändras till blott en kronopark.

- Stängslet kan ersättas av vanlig gårdesgård och den skog som därav besparas kan försäljas.
- I stället för hjortarna kan kreatur mot avgift intagas på bete.
- Höet som är anslaget till hjortarna kan försäljas.

⁸⁶ Wetterstedts rapport. 1798. VaLA. G VII a:e, 7.

⁸⁷ Jacob Cederström. Ämbetets vägnar. VaLA. G VII a:e, 7.

⁸⁸ Lundvall, Peter. 1997. s. 33-34.

⁸⁹ Kugelberg, Arvid. 1948. s. 242-243.

- Två djurvaktartorp kan då avhysas och arrenderas ut.
- Djurvaktaren och de fyra ledvaktarna äga då mera tid att vårda och bevaka skogen, varifrån de skogslösa inom Dahls och Lysings härader kan förses med skogsförnödenheter.⁹⁰

Efter Ströms förslag inkom ytterligare påtryckningar i riktning mot avvecklingen. Den 28 oktober 1805 framförde Landshövding Strömfeldt i en skrivelse till Gustav IV Adolf en önskan om att få frakta bort de sista återstående hjortarna innan också de utrotas, eftersom de hade minskat så drastiskt i antal under de senaste åren.⁹¹ Israel af Ströms, Strömfeldts och Wetterstedts gemensamma förslag och undersökningar ledde till det slutliga beslutet.

AVVECKLINGEN

Intresset för djurgården verkar ha minskat med tiden för att helt upphöra under Gustav III tid. Som nämnts förut så var inte denne regent intresserad av jakt. Den sista dokumenterade kungliga jakten på Omberg torde ha varit den 22/7 1761, då kung Adolf Fredrik med gemål och 4 barn, däribland kronprinsen Gustav, hade nöjet att skjuta 15 hjortar.⁹²

En kort tillbakablick för att fräscha upp minnet. Hösten 1786 föreslog dåvarande landshövdingen i Östergötland, Strömfeldt, i en skrivelse till Gustav III att djurgården skulle upphöra. Han gav även förslag till en bättre hushållning av parkens mark. Detta gav skörd, och i ett kungligt brev den 26 februari 1787 befriades bönderna från att underhålla stängslet. Detta medförde att hjortarna efterhand blev allt färre på grund av det ökade hotet från rovdjuren i takt med att stängslets skick försämrades och att vaktningen avtog. Wetterstedt och Ström granskade också ärendet och gav sina förslag angående inrättningens eventuella avveckling. Alla tre talade för en nedläggning där kronans ekonomiska vinster framhölls.

På kunglig Majestäts befallning den 24 december 1805 beslutades att djurgården skulle upphöra att existera och djuren försäljas på auktion för kronans räkning. Försäljningen ägde rum den 12 mars 1807 och en del av djuren sändes till Stockholms djurgård. I och med detta så upphörde allmogens skyldigheter helt och hållet. Vidare uppmuntrades arbetet för en förbättrad hushållning av området mark. Omberg förvandlades nu till en kronopark som är ett område som staten äger och direkt disponerar.⁹³ Enligt 1894 års skogsordning skall kronoparker *"behandlas efter på vetenskaplig grundval upprättade hushållsplaner, som avser skogens framtida bestånd och högsta avkastning."*⁹⁴

OMBERG SOM KRONOPARK

När Omberg blev kronopark förlades basen för skogsskötseln till Höje, där ett jägmästarboställe inrättades år 1805. Som kronopark var jordbruket i kombination med skogskörningar den huvudsakliga näringen för både Höje och Stocklycke gårdar. Stocklycke blev ett

⁹⁰ Israel af Ströms rapport, 1805. VaLA. E XI, 3.

⁹¹ Kungens befallning, 1805. VaLA. G VII a:e, 3.

⁹² Kugelberg, Arvid. *Grenadjären nr 3*. 1944. s. 28.

⁹³ Kungens befallning, 1805. VaLA. G VII a:e, 3.

⁹⁴ Svensk uppslagsbok, band 16, 1935.

kronoarrande när Omberg blev kronopark. Traktens bönder hade rätt till skogen och bete på berget även den första tiden efter det att Omberg hade blivit kronopark. Vid denna tid födde berget sommartid 1100-1200 hästar och kor, samt avlämnade ungefär lika många lass skogsprodukter.⁹⁶ Sedan berget blivit en kronopark försökte kronan inskränka kringliggande hemmans betesrätt på berget. För att reda ut vem som ägde vad och vilka som var berättigade till bete och skog på berget började kronan syna marken igen så att enbart de berättigade ägde tillträde till förmånerna.⁹⁷

Stridigheter angående betalning och inskränkningar av skog- och betesrättigheter var rådande under hela djurgårdstiden. Men till slut på kungens befallning den 9 mars år 1819, bestämdes att nedanstående hemman skulle njuta rätt till bete utan betalning enligt nedan. När det gällde rätten till fritt skogsfång så hade det bestått från 1700-talet enligt nedan:

Lysings härad, innefattande Renstad, Ramstad, Gottorp och Swartkälla, bete för 220 kreatur och 60 lass skog per år.⁹⁸ Lite senare 1823 blev i Dahls härad Väversunda, Djurkälla och Tyskeryd berättigade till mulbete utan betalning på berget. I likhet med ovanstående var de redan tidigare berättigade till fri skogshjälp. Väversunda by 240 kreatur och 200 lass skog, Djurkälla 24 kreatur och 20 lass skog, Tyskeryd 12 kreatur och 10 lass skog. Totalt 276 kreatur och 230 lass skog till Djurkälla, Väversunda och Tyskeryd.⁹⁹

DAGSMOSSES UTGRÄVNING

Mossen var en del av djurgården och den var då mestadels vattendränkt. Den var då bevuxen av tall och var sommartid kronhjortarnas mest omtyckta betesmark. Som tidigare nämnts hade en utdikning av mossen länge varit påtänkt för att kunna utnyttja marken till annat än bete. Lantmätare Wallbergs gjorda avvägningar angående mossens torrläggande blev nu inaktuella. Detta på grund av den förut nämnda undersökning som gjordes senare och visade att det gick att gräva ut mossen utan att sänka Tåkern.¹⁰⁰ Detta medförde att en ekonomisk undersökning, en plan på mossens utdikning och ett kostnadsförslag gjordes 1819 av kapten Lagerheim.¹⁰¹ Hushållningssällskapet skrev om Lagerheims plan i sina handlingar ” *Till oberäkneliga fördelar i framtiden icke allenast för den productionen utan för klimatet i hela kringliggande trakten, som genom uttorkande af detta vidsträckta frostnäste blifver tjenligare och sundare för både djur och växter, vinnes derigenom ett fält af 1650 Tunmland, som hitills legat utan all nytta.* ”¹⁰² Det spekulerades i att jorden kunde arrenderas ut till privatpersoner och torde bli en lönsam affär.¹⁰³

Utdikningsarbetet påbörjades 1822 med anslag av allmänna medel och under ledning av Major Steijern. Resultatet blev att 61 lotter stod klara för utarrendering på mossens södra del

⁹⁶ Bohman, John. 1929. s. 58.

⁹⁷ Brev till Östergötlands befallningshavare ”Kronoparkens reglering”. 21 okt, 1841. VaLA. E IV,2.

⁹⁸ Bohman, John. 1829. s. 57.

⁹⁹ Bohman, John. 1829. s. 57.

¹⁰⁰ Wetterstedts rapport. 1798. VaLA. G VII a:e, 7.

¹⁰¹ Brev från 1819, Tyvärr ingen underskrift. VaLA. G VII a:e, 7.

¹⁰² Petre, *Hushålls- sällskaps handlingar*. 1821. s 7-8.

¹⁰³ ibid. s. 7-8.

år 1825. Härmed var 950 tunnland befriade från vatten. Mossens norra del ca 700 tunnland med mindre tjänlig odlingsmark, så kallad rödmossa, lämnades orörd.¹⁰⁴

MOSSENS UPPDELANDE I LOTTER

Kartan över Dagsmossen upprättad år 1825 och tillhörande handlingar med en beskrivning av området av J.C Lagergren. Enligt kartan har lotter delats in av olika beskaffenhet och skattesatser. Nedan följer en beskrivning över området med Lagergrens handlingar som källa. En karta finns, se bilaga 3.

- Lotterna eller rutorna 1-7 bestående av mindre djup mossvall och endast tjänlig för uppodling. Skatt lagd till 3 kappar¹⁰⁵ säd per tunnlandet.
- Lotterna 8 - 17 består av samma beskaffenhet och skattläggning som 1-3 men med avdrag med sju kapplands avdrag per sex alnars väg över rutan. När det gäller ruta 17 så är den mestadels höglänt med skog och betesmark, kallad Ormkullen
- Lotterna 18-25 består av odlingsbar jord, i synnerhet åt östra sidan intill Renstads rågång. Rutorna är skattelagda till 4 kappar säd per tunnland och sju kapplands avdrag för sex alnars väg. Lotten 18 är inäga till Dagsholmen.
- Lotterna 26-61 består av djupare mossvall skattelagd till två kappar per tunnlandet och sju kapplands avdrag för sex alnars väg.
- Det stora området i norr, kallad Rödmossen, nr 62 på kartan består av djup mosstorv. Mot östra sidan bevuxen med större och mindre tallskog

Inägor på mossen

- Nr 62a ligger på Rödmossen och är äng till Norra djurledets skogsvaktartorp.
- Nr 63 och 64 är åkerlycka, äng och ängsvall till Höje torp, 13 tunnland och 5 kappland.
- Nr 65 åkerlycka och 66-68 äng till Södra djurledets skogsvaktartorp. 16 tunnland och 19 kappland.
- Nr 69 och 70 äng och betesvall till Västra djurledets skogsvaktartorp.
- Nr 71 äng till Tollstad prästgård 1 tunnland och 15 kappland.

Dagsholmen hitintills skogsvaktartorp men nu efter Kunglig Majestets nådige skrivelse den 29 mars 1825 upprättad skattläggning till 5/8 dels mantal med följande ägor:

- Nr 72 byggnadstomt med kålgård.
- Nr 73-75 åkrar av svartmylla
- Nr 76 äng av hårdvall
- Nr 77 förslagen ängsmark nu sank dyvall men i händelse av Tåkerns sänkning bli ofelbart hårdvall.
- Nr 18 som nämnts tidigare en äng tillhörande Dagsholmen på ena sidan av avloppsdiket.

¹⁰⁴ Tham, Wilhelm. *Beskrivning över Linköpings län*. 1994. s.118-119.

¹⁰⁵ 1 kappar = 4,58 liter.

- Nr 78 betesvall bevuxen med vacker björkskog.
- Nr 79 betesmark åt väster bevuxen med större och mindre tallskog, nödig till hägnader och vedbrand.

Fiskaretorpet en lägenhet med fiske i sjön Tåkern, disponerad av Överste bostället Alvastra och består av följande avsatta ägor:

- Nr 80 åkerlyckor av svartmylla.
- Nr 81 bördig hård äng, till brukaren hör dessutom bärgning av vass i sjön.
- Nr 82 inäga till Djurkälla tilldelat detta hemman för betesrättighet på mossen.
- Nr 83 Inäga till Skogsby tilldelat detta hemman för betesrätt på mossen.

Diken och vägar utgör 41, 20 tunnland av sammanlagda kartans innehåll på 1690 tunnland.¹⁰⁶

FÖRDELNINGEN AV MOSSENS JORD

Bortauktioneringen av de 61 lotterna misslyckades, för Länsstyrelsen fick avslå de inkomna buden såsom alldeles för låga. År 1826 hände det sig att ”*småskogen å några af de utbudna lotterna antände, och elden härjade, under den ovanligt torra sommaren, -- Efteråt fanns ytan af mossen så förbränd, att en ansenlig myckenhet aska uppkommit, och att jorden, sedan den brandskadade småskogen blifvit med stubbar och rötter afröjd, med fördel kunde besås, såsom efter vanlig flåhackning och bränning.*”¹⁰⁷ Efter branden odlades 140 tunnland upp med råg, vete och korn i kronans regi med goda resultat.¹⁰⁸

Staten fortsatte emellertid inte att bruka jorden i egen regi. Som nämnts tidigare så stred socknarna inom Lysings och Dahls härad för att återfå den skogs- och betesrättigheten som de ansågs sig ha förlorat under djurgårds tiden. Vid nedläggningen såg de sin chans till upprättelse. När det gäller Omberg så fick de ingen mark på berget. För den mark som tidigare tillhört djurgården var nu kronopark. Däremot verkar det ha funnits en god vilja hos staten till förlikning under 1830-talet. Resultatet blev att lotter på mossen delades ut med full äganderätt till bönderna i trakten som ersättning för förlorade skogs- och betesrättigheter på berget.¹⁰⁹ Än i dag har flera gårdar kvar sina lotter av såväl torvmosse som odlad mark i området.¹¹⁰

Kungliga Majestät förklarade 28 maj 1827 att Tyskeryd, Väversunda och Djurkälla i Dahls härad var berättigade till kompensation för de tidigare betes- och skogsfångsrättigheterna på Ombergs djurgård. Genom laga skifte skulle de erhålla utbrytning av Ombergs kronopark som motsvarade den tidigare förmånen.¹¹¹

Efter att uppmätningen blivit verkställd och förrättad av lantmätare Samuel Schölt och de gode männen, lades ett förslag. Efter den noggranna granskningen och ett godkännande från alla parter skulle mark till 276 kreatur och 230 lass skog erhållas till de sökande byarna. Som kompensation för betesrätten fick byarna den angränsande delen av Dagsmosse mot

¹⁰⁶ Lantmäteriet i Linköping. *Västra Tollstad*, 32. Lagergrens handling. 1825.

¹⁰⁷ Tham, Wilhelm. 1994. s. 119.

¹⁰⁸ ibid. s. 119.

¹⁰⁹ Till befallningshavaren i Östergötland. ”Kronoparks reglering. 21 okt. 1841. VaLA. E IV,2.

¹¹⁰ Karlsson, Paul. 1961. s.37.

¹¹¹ Lantmäteriet i Linköping. *Väversunda*, 13. lantmätar handling.

Väversunda som var tjänlig som betesmark. Marken ansågs så beskaffad att ett kreatur behövde tre tunnland samt att den befintliga skogen inom området motsvarade 230 lass skog per år. Totalt erhöles 828 tunnland till Väversunda, Tyskeryd och Djurkälla byar.¹¹² Yttligare erhöles byarna 28 tunnland skogsmark från själva berget 1836.¹¹³

Kungliga Maj:t och rikets hovrätt förklarar Renstads säteri med underliggande hemman och de gårdar inom Lysings häraden som är berättigade till parkens förmåner att genom laga skifte erhålla utbrytning av Ombergs kronopark och Dagsmosse. Till så stor vidd som efter ordentlig uppskattning, kunde anses fullt motsvara förmånen av 220 kreatur och 60 lass skog årligen.¹¹⁴ Den 18 april, 1837, erhöles de 288 och ett halvt tunnland av berget för skogsförmödenheter och 475 tunnland av Dagsmosse.¹¹⁵

Som nämnts ovan delades bitar av själva berget ut till en del hemman som ansågs äga grundad rätt till bete och skogsfång på berget. De delar som blev enskilt ägda var de på den östra sidan in mot slätten och Dagsmosse. Efter hand köptes delar av marken på berget tillbaka av kronan. Kronan ägde två tredjedelar av marken 1891, och då var det de södra, norra och västra delarna som tillhörde kronan.¹¹⁶

SKOGEN PÅ BERGET FRAM TILL IDAG

Ombergs skogar har under lång tid varit en viktig del för omkringboende människors överlevnad. Skogsfång och mulbete på berget var livsviktigt för bygdens folk. De skogsbetande kreaturen blev under 1800-talet ett allt större problem för den nya tidens skogsbruk, som började tillämpas i kronoparken. Djuren skadade barrskogsplanteringarna och senare inhägnades beteshagar i stället för fritt strövande djur, detta skedde inte förrän på 1900-talet.¹¹⁷ En total förändring av den självföryngrande skogen uppstod när ett ämbetsverk inrättades år 1858 för skötseln av de statliga skogarna. Året efter beslutades att en skogsvaktarskola skulle uppföras på Omberg. Skolhuset stod klart 1860 på Höje. Under de år som skolan fanns på berget förändrades utseendet på skogen. Då det naturligt uppkomna skogsbeståndet byttes ut och ersattes av planterade barrträd.¹¹⁸ Omberg blev ett experimentfält för nya idéer, där nya rön och metoder under årens lopp tillämpades inom skogsskötselns olika områden. Den självsådda skogen avverkades och nya barrträd planterades i raka led. Skogsskolan kom att lägga grunden till den monokultur som idag präglar berget och det storskaliga, rationella och ekonomiskt lönsamma skogsbruket på Omberg.¹¹⁹

I äldre tid och ännu vid 1700-talets början lär åtminstone södra delen av berget ha varit klätt med ek och bok. Trots att granen blivit det härskande trädslaget kan vi idag beskåda den vackra bokskogen på berget. Lövträd finns även kvar på de inägor som finns uppe på berget t.ex. Stocklycke med sina ängar.¹²⁰

¹¹² Lantmäteriet i Linköping. *Väversunda*, 13. lantmätar handling.

¹¹³ Till befallningshavaren i Östergötland. "Kronoparks reglering. 21 okt, 1841. VaLA. E IV, 2.

¹¹⁴ Cederström, Jacob. för ämbetets vägnar, angående Wetterstedts skrivelse från, 1796. VaLA. G VII a:e 7.

¹¹⁵ Till befallningshavaren i Östergötland. "Kronoparks reglering" 21 okt, 1841. VaLA. E IV, 2.

¹¹⁶ Kinnman, J.E. "Kronoparken Omberg" *Tidskrift för hushållning* 19:1-35. 1891.

¹¹⁷ Pettersson, Birgitta. 1994. s.56.

¹¹⁸ Sandberg, Hans. 1992. s. 46-47.

¹¹⁹ Kugelberg, Arvid. 1944. s. 28.

¹²⁰ Kinnman, J.E. "Kronoparken Omberg" *Tidskrift för hushållning* 19:1-35. 1891.

AVSLUTNING

Ombergs djurgård var som jag har visat inte ensam i sitt slag utan landet innehöll flera djurgårdar under 1600- och 1700-talen. Det var kungen som av influenser från Europa började med dessa jaktparker och senare inrättades sådana i enskild ägo. Själv ser jag inrättningarna som ett led i den konsumtionsvågen bland dåtidens högadel som bl.a gav sig uttryck i landets alla slottsbyggen. Det viktiga var att det syntes att man var omåttligt rik och ”i ögonfallande konsumtion” var rådande. Där passar djurgårdarna in anser jag. För det första var det inte alla förunnat att jaga och för det andra så kunde man bjuda till fest och glänsa med färskt kött från den egna djurgården.

Kyrkoreduktionen gav kronan möjlighet att tillskanska sig klosterhemmanen på berget, och indragningen av kringliggande socknars utmarker till kronan var en förutsättning för djurgårdens upprättande. Östergötlands största och mest arbetskrävande kungliga djurgård var den på Omberg. Den var upprättad för landets furstar och speciellt inbjudna adelsmän som jagade där för nöjes skull. Något nöje var det dock inte för de dagsverksskyldiga bönderna. Djurgården krävde underhåll och vakthållning, och utan de kringliggande hemmanen skulle det inte ha fungerat rent praktiskt. Den anställda personalen i form av djurvaktare och ledvaktare som bodde inne på området var nödvändig för djurens skötsel, samt vaktandet av de öppningar som fanns i gårdesgården.

När det gäller marken innanför gårdesgården så var den i första hand till för hjortarna och den anställda personalens löneförmåner. Vinterfoder skördades på anslagna ängar inom området till hjortarnas uppehälle under vintrarna. Skogen utnyttjades till gårdesgården och till kringboende hemmans skogsförnödenheter. Man kan tänka sig att bönderna retade sig på att så mycket mark och hö skulle vara för ett par hundra hjortar när deras egna djur och familjer ofta svalt och led av fattigdom. Om man ser till dåtidens djurvård och dagens så finns det säkert flera paralleller att dra t.ex. när det gäller att ge djuren salt. I dag finns inhägnade hjortar och dyligt fast den stora skillnaden i dag är att man inte jagar de djuren utan de föds upp enbart som slaktdjur.

Bönderna fick inte bara arbeta utan de blev också beroende av kronans mark till skogsfång och bete, mark som de tidigare hade disponerat fritt. Av många brev kan man utläsa att det var en ständig konflikt mellan kronan och allmogen när det gällde skogsförnödenheter och bete till böndernas kreatur inom djurgårdens område. Kronan försökte hela tiden att inskränka deras rättigheter. För bönderna var detta ett stort problem eftersom de var beroende av marken till sin egen och sina djurs överlevnad.

På grund av att både kreatur och hjortar betade på området så var vegetationen hårt betad och illa åtgången. Den mindre vegetationen var naturligtvis hämmad men även lövträden hölls nere på grund av att djuren gillade dess bladgrönska. Barrträd som granar gynnades och gavs möjlighet att växa sig starka. Djurgården medförde troligtvis att berget inte odlades upp i så hög grad som det kanske hade gjorts om gårdar med sina innägor hade fått breda ut sig i större utsträckning över berget, nyodlingen avstannade.

Det finns många troliga anledningar till att djurgården avvecklades, genom min forskning vill jag belysa en aspekt, nämligen Ombergs skogars betydelse för området. Att detta var en bidragande faktor tycker jag har framkommit under arbetets gång. Under 1700-talet befrämjades skogarna i landet och detta i sin tur var bidragande till att djurgården avvecklades. Man kunde helt enkelt inte tillåta fortsatt utarmning av skogsbeståndet på berget

som var och är det enda området med rikligt trädbestånd runt Omberg. Mycket skog gick åt till att underhålla den höga gärdesgården. En annan sak som inte var bra för skogstillväxten var att de betande djuren gick hårt åt träden.

Israel af Ström ser jag som en viktig person när det gäller djurgården slutligen avvecklades. Han hade stort inflytande och hans ord vägde tungt när det gällde skogsvårdsfrågor i landet i början av 1800-talet. Hans rapport om Ombergs djurgård blev en av de avgörande faktorerna i den slutliga fasen i ett långt led av tidigare förslag om bättre hushållning av parkens mark. Strömfeldt brev angående markens framtida hushållning skall icke ringaktas för han var ändå först med att föreslå en bättre hushållning av marken. Men även Wetterstedt har en del med i spelet och det går att konstatera att alla tre ovan nämnda i allra högsta grad var delaktiga till det slutliga avgörande beslutet om nedläggningen. Hur stor betydelse böndernas klagomål hade har jag inte gått in på, och hur mycket Strömfeldt tog böndernas klagomål i beaktan vet jag inte. Kanske var det mer än man känner till.

Nedläggningen var en lång process som pågick under en längre tid tills det slutliga formella beslutet kom år 1805. Skötseln hade upphört så gott som helt redan 1787, efter det kungliga brev där Gustav III avsade sig alla vidare anspråk på jaktparken. Precis som i dagens samhälle så tog det tid att fatta beslut, grundliga undersökningar var även då viktiga. Det tog två år innan hjortarna slutligen såldes. Området blev då kronopark för det skulle värna om skogen på berget. En skogsskola upprättades och skogsplanteringar gjordes.

Det dröjde många år innan utdikningen av Dagsmosse företogs. Den mark som där blev odlingsbar måste också ha varit bidragande till att mossen bröts ut och endast berget förvandlades till kronopark. Avsikten var nog inte att dela ut lotterna på Dagsmosse till bönderna i kompensation för skogsfång och mulbete på berget. Från början försökte man arrendera ut jorden. Detta lyckades inte och böndernas krav på sina forna rättigheter ökade i takt med att skogsplanteringar upprättades på Omberg. Att dela ut lotterna till allmogen blev således ett bra alternativ för att lösa problemet, vilket samtidigt innebar att det gick att värna om skogen på berget.

Under djurgårdstiden var tidigare allmänningar och utmarker i kronans ägo, vilket innebar att böndernas forna rättigheter åsidosattes vilket gav upphov till konflikter. I kompensation för dessa rättigheter erhöll de jord till fullt ägande i Dagsmosse. Min uppfattning är att laga skifte kan ha varit en pådrivande faktor när det gällde fördelningen av mark till bönderna runt 1830-talet. Hur det verkligen ligger till med den saken kan vara ett uppslag för framtida forskning.

Vad Ewa Johansson har kommit fram till i sin uppsats beträffande anledningen till att djurgården upphörde var följande. Att det var Dagsmosses markförbättring som var drivande. Som hon skriver *"Djurgården lades ner på grund av en önskan att utnyttja marken ekonomiskt fördelaktigare och de största vinsterna ansågs komma från Dagsmosse"*.

Som jag ser det så var Dagsmosse en viktig del i hela skeendet, men att mossen skulle vara anledningen är att se myntet från en sida. Min uppfattning efter att ha studerat mina frågeställningar är följande: Att djurgården som inrättning inte var lika viktig som tidigare och därför började förslag om bättre hushållning av dess mark att inkomma till kronan. Samtidigt så låg det i tiden att dika ut och vinna ny odlingsbar mark på grund av den nyodlingsvåg som influerade hela landet. Då var Dagsmosse ett naturligt projekt att planera om, likt åtskilliga andra i landet. Marken var väldigt hårt utnyttjad inom djurgårdens område så en bättre hushållning var ett måste. Med tanke på att det aktuella området har ont om skog

och ligger mitt på slätten i en av landets bördigaste trakter så ser jag skogen som den huvudsakliga anledningen till att djurgården lades ned. Det fanns en vilja att gynna skogstillväxten, som for illa på grund av den överbetade vegetationen där djuren gav sig på träden för att bli mätta.

Projekt för att vinna odlingsbar mark låg verkligen i tiden men på denna skogslösa lilla del av landet var det skogen som styrde. Skogen var det viktigaste och Dagsmosse blev uppdelad som kompensation för tidigare förmåner på berget. Om Dagsmosse hade varit det viktigaste hade inte kronan delat ut lotter med full äganderätt. Men så blev det ju, och det är ett tydligt tecken på att skogen var det viktigaste och dess bevarande blev på mossens bekostnad.

Den sista bekräftade kungliga jakten var 1761 och detta tycker jag är ett klart bevis för att intresset minskade för Ombergs djurgård under 1700-talets senare del. Vad detta minskade intresse berodde på och vilka kopplingar man kan göra till andra liknande inrättningars avveckling skulle vara ett intressant forskningsämne att kartlägga.

REFERENSER

Otryckta

Landsarkivet i Vadstena:

Län styrelsen i Östergötlands län, Landskontor, G VII a:e 3.

Län styrelsen i Östergötlands län, Landskontor, G VII a:e 7.

Län styrelsen i Östergötlands län, Landskansli, E IV, 2.

Län styrelsen i Östergötlands län, Landsarkiv, E XI, 3.

Lantmäterikontoret i Linköping:

Lantmätar handlingar, *Västra Tollstad*, 19. 1787.

Bifogad karta tagen från, *Västra Tollstad* 19. visande Dagsmosse. 1787.

Lantmätar handlingar, *Västra Tollstad*, 32. 1825.

Bifogad karta tagen från, *Västra Tollstad* 32. visande Dagsmosse. 1825.

Lantmätar handlingar, *Väversunda*, 13. 1823 och odaterad handling.

Karta som ej är bifogad, men har använts. *Väversunda* 5. 1716.

Boëthius, Jacob. *Jägarskolan, Svenska jägarförbundets kursbok för jägarutbildning*. Helsingborg. 1981.

Bohman, John. *Omberg och dess omgivning*. Linköping. 1829.

Bäck, Kalle. *Bondeopposition och bondeinflytande under frihetstiden*. Stockholm. 1984.

Fries, Carl. *Naturen i Östergötland: Svensk natur*. "Ombergs granskogar och dess historia av Olov Hedberg. 1946.

Hassler, Ove. *Vadstena och Omberg i andras ögon*. Stockholm. 1980.

Johansson, Ewa Christina. "Ombergs Djurgård" opubliserad C-uppsats Linköping. 1989.

Karlsson, Paul. *Södra Ombergs bygden, min hemsocken Västra Tollstad*. Vadstena. 1961.

Kinnman, J.E. "Kronoparken Omberg." *Tidskrift för hushållning* 19:1-35. 1891.

Kugelberg, Arvid. *Östgotagrenadjären*, "Något om djurgårdar, särskilt Linköpings djurgård" nr 3, 1944.

Kugelberg, Arvid, uppsats "Om villebråd och jakt i Östergötland under gångna tider" tryckt i *Östergötlands läns jaktvårdsförenings årsskrift*, 1948.

Lindell (red). *En bok om Lysingshärad*. 1952. Ur denna bok har ändast en karta tagits. Den synes vara en avritning av Jean de Rogiers karta.

Lundvall, Peter. *Djurgården kungens och folkets park*. Stockholm. 1997.

Nordisk familjebok, Konversationslexikon och Realencyklopedi. Stockholm. 1913.

Petre och Abrahamsion. *Östgöta, kongl, Hushålls-sällskaps handlingar 1815*. Linköping. 1815.

Petre och Abrahamsion. *Östgöta, kongl, Hushålls-sällskaps handlingar 1814-1821*. Linköping. 1821.

Pettersson, Birgitta : *Omberg- Den blommande arken*. Stockholm. 1994.

Sandberg, Hans. *Omberg en natur- och kulturguide*. Ödeshög. 1992.

Sandberg, Hans. Lantmätare Jean de Rogiers karta över djurgården. 1657. tagen från "Omberg en natur- och kulturguide. 1992.

Sellin, Erik. *Vadstena, Omberg och Alvastra*. 1890.

Svensk uppslagsbok, Malmö. 1934.

Swanberg,(red) *Natur i Västergötland*. "Jakt och villebråd i Västergötland" av E.E Malmgren. Göteborg. 1951.

Tillhagen, Carl-Herman. *Allmogejakt i Sverige*. Falköping. 1987.

Tham, Wilhelm. *Beskrivning över Linköpings län*. (1854- 55) Linköping. nytryck, 1994.

Tynderfeldt, Bo. *Öland*. Falköping. 1994.

Guidning: Av Lars Frölich.

BILAGEFÖRTÄCKNING:

Bilaga 1. Jean de Rogiers karta över djurgården från 1657. På kartan kan man tydligt se hur landsvägen gick igenom området, Samt är det olika torpen finns utmärkta.

Bilaga 2. Karta visande Dagsmosse av Math Wallberg. 1787.

Bilaga 3. Karta visande Dagsmosses lottindelning. av J.C. Lagergren. 1825.

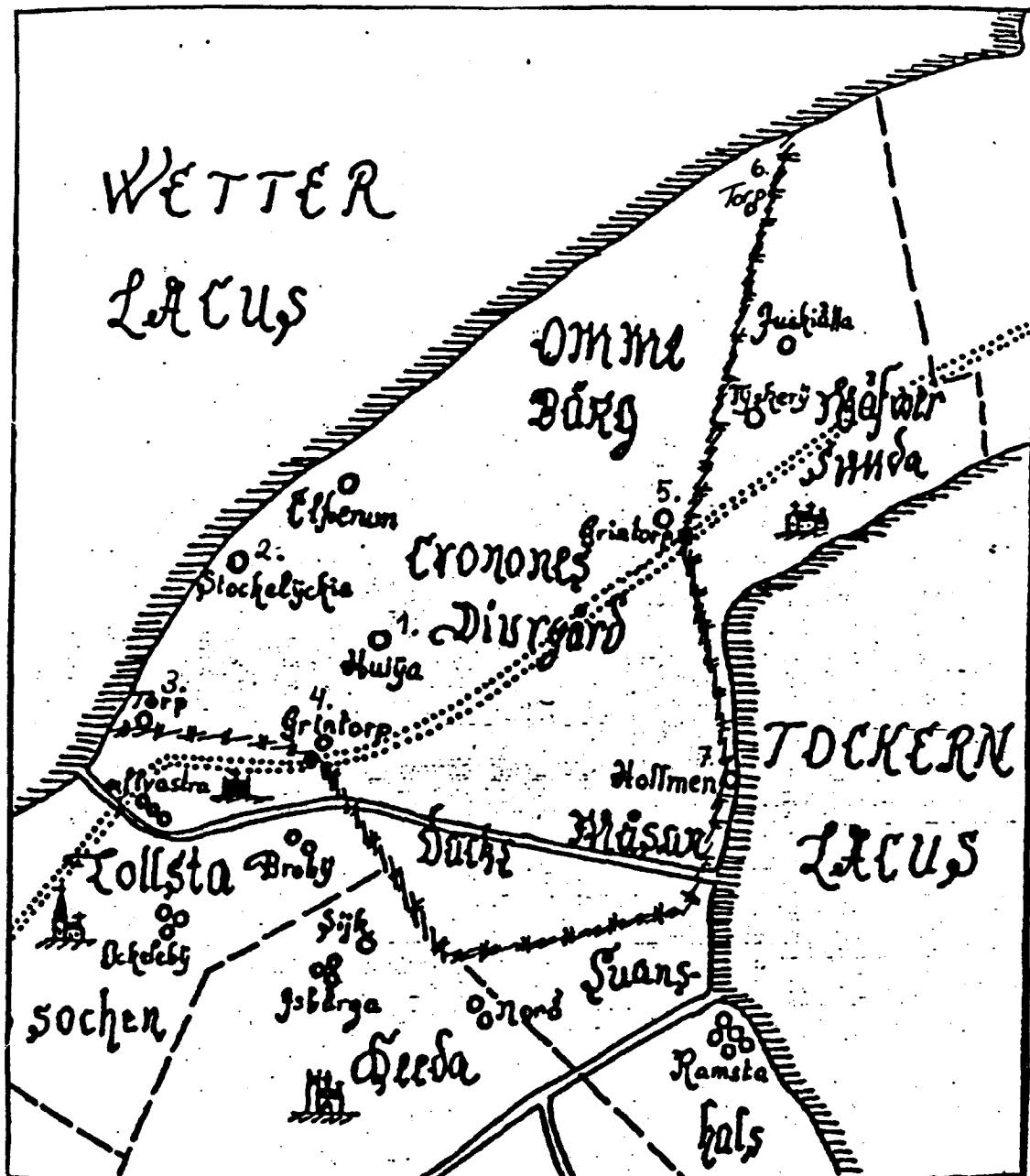
Bilaga, 1.

Följande platser finns utmärkta på kartan:

1. Höje
2. Stocklycke
3. Västra djurledet
4. Södra djurledet
5. Norra djurledet
6. Brottsledet
7. Holmsledet

Landsvägen går igenom djurgården mellan Norra och Södra djurleden.

Alvastra gård ligger en bit från Södra djurledet utanför området.

DAGS-MÄSE

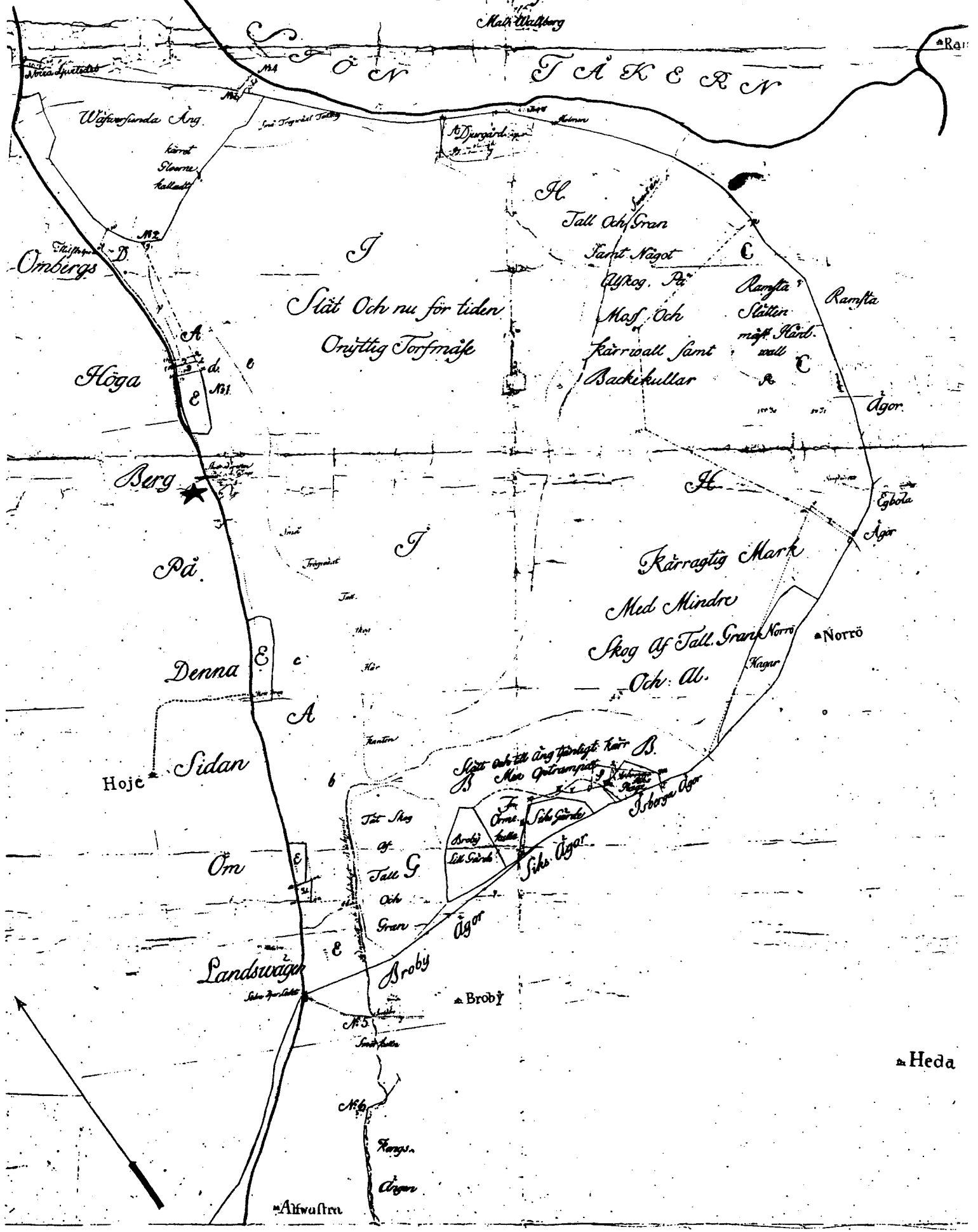
Wia

OMBERG

Med Wäntendragen till Fåhem Och Wättern

Mätte Och Afvärgde År 1787

Nath. Wallberg

Heda

Alfvastra

Sjön Tåkern.

Wäprensunda Äng Möter

KRO

62

62

62

62

62

62

K&K

OM

BERG

M&A

J&J

J&J

Ben-
stads
Med
Un-
der-
lig-
gan-
de
Hem-
mans
Från-
skilde
Del
af
Dag-
Må-
se.

Broby Agor
Sjös Agor

Scale 1:200

